سی‌ودومین همایش بانکداری اسلامی: نظارت و تطبیق شرعی در بانکداری اسلامی: مبانی نظری، تجارب جهانی و توصیه‌های سیاستی
۸ و ۹ شهریور ماه ۱۴۰۱، صص. ۱۹۵-۲۲۵

اهمیت چک‌لیست‌های شرعی عقود در اجرایی شدن نظارت و تطبیق شرعی؛ مطالعه‌ی موردی: طراحی نمونه‌ای از چک‌لیست‌های عقود

جواد عبادی[1]

چکیده

مطابق ماده ۱۶ برنامه ششم توسعه کشور «برای حصول اطمینان از اجرای صحیح عملیات بانکی بدون ربا در نظام بانکی کشور و جهت نظارت بر عملکرد نظام بانکی و اظهارنظر نسبت به‌روش‌ها و ابزارهای رایج، شیوه‌های عملیاتی، دستورالعمل‌ها، بخشنامه‌ها، چهارچوب قراردادها و نحوه اجرای آن‌ها از جهت انطباق با موازین فقه اسلامی»، شورای فقهی در بانک مرکزی تشکیل شده است. مطابق این قانون، وظایف شورای فقهی بانک مرکزی به‌دو دسته تقسیم می‌شود:

الف- تطبیق شرعی: شامل اظهارنظر نسبت به‌روش‌ها و ابزارهای رایج، شیوه‌های عملیاتی، دستورالعمل‌ها، بخشنامه‌ها، چهارچوب قراردادها از جهت انطباق با موازین فقه اسلامی؛

ب- نظارت شرعی: شامل نظارت بر عملکرد نظام بانکی به‌منظور اطمینان از اجرای صحیح آنچه مورد تأیید شورای فقهی قرار گرفته است.

شورای فقهی بانک مرکزی در سال‌های گذشته فارغ از فراز و فرودها و قوت و ضعف‌هایی که داشته صرفاً به وظیفه اول، یعنی تطبیق شرعی پرداخته است. اما عملکرد این شورا در مورد وظیفه نظارتی خود، تقریباً نزدیک به‌صفر است.

نظارت بر عملکرد نظام بانکی لزوماً به‌معنای مچ‌گیری و جرم‌یابی نیست، بلکه با فرض اینکه خود بانکدارها به‌دنبال اسلامی بودن سیستم بانکی بوده و دارای دغدغه شرعی بودن فعالیتشان هستند، می‌توان با راه‌اندازی یک نظارت کارآمد، میزان پیشرفت آن‌ها را در اجرای صحیح بانکداری اسلامی مورد ارزیابی قرار داد و نکات مثبت بانک‌ها را برجسته کرده و نکات منفی را اصلاح کرد و با رتبه‌بندی آن‌ها از جهت رعایت هرچه بیشتر چهارچوب‌های شرعی، زمینه رقابتی سالم در میان بانک‌ها را فراهم آورد.

اما نظارت شرعی کارآمد، لوازمی دارد که برخی از آن‌ها سطح‌بندی سازمان، مشخص کردن استانداردها و شاخص‌های ارزیابی، گزینش ناظران ذی‌صلاح و توانمند و تهیه چک‌لیست‌های نظارتی است که ناظران بتوانند از طریق آن چک‌لیست‌ها، سیستم بانکی کشور را به‌طور مستمر مورد پایش شرعی قرار دهند. موضوع این نوشته نیز «چک‌لیست» نظارت شرعی است که به‌تفکیک ستاد و صف یک بانک، نمونه‌ای از سؤالات هر بخش را ارایه داده است.

واژه‌های کلیدی: نظارت شرعی، چک لیست، بانکداری اسلامی

JEL: Z12 ،E59

---

[1] استاد سطوح عالی حوزه علمیه و مؤسسه فقه اقتصادی طیبات و عضو کارگروه تخصصی شورای فقهی بانک مرکزی. (نویسنده مسئول)
jaebadi@gmail.com

مقدمه

ماده ۱۶ برنامه ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران می‌نویسد: «برای حصول اطمینان از اجرای صحیح عملیات بانکی بدون ربا در نظام بانکی کشور و جهت نظارت بر عملکرد نظام بانکی و اظهارنظر نسبت به روش‌ها و ابزارهای رایج، شیوه‌های عملیاتی، دستورالعمل‌ها، بخشنامه‌ها، چهارچوب قراردادها و نحوه اجرای آن‌ها از جهت انطباق با موازین فقه اسلامی، شورای فقهی در بانک مرکزی تشکیل می‌شود.» براساس این قانون، شورای فقهی بانک مرکزی از سال ۱۳۹۷ تشکیل شده است. هر چند، قبل از تصویب این قانون، شورای فقهی بانک مرکزی به‌عنوان یک شورای مشورتی مدیرکل، فعالیت خود را آغاز کرده بود، اما با تصویب قانون مزبور، جایگاه شورای فقهی در ساختار سازمانی بانک مرکزی رسمیت پیدا کرد و مطابق این قانون، مصوبات شورا، برای تمام نظام بانکی کشور لازم‌الرعایه شد. چنانکه در طرح جدید مجلس موسوم به«طرح بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران» که مراحل تصویب آن از صحن علنی مجلس عبور کرده و منتظر تأیید شورای نگهبان است، علاوه بر اینکه موضوع لازم‌الرعایه بودن مصوبات شورای فقهی بانک مرکزی تصریح شده، جایگاه این شورا نسبت به‌جایگاه فعلی آن نیز که یک شورای تخصصی زیر نظر رئیس‌کل بانک مرکزی است، ارتقا یافته و به‌یکی از پنج رکن بانک مرکزی تبدیل شده است.

به هر حال، مطابق قانون فوق، هدف از ایجاد شورای فقهی بانک مرکزی عبارت است از: حصول اطمینان از سلامت شرعی نظام بانکی کشور که عمده آن به‌مسائل شرعی معاملات صورت گرفته در عملیات بانکی مربوط می‌شود. در این قانون برای وصول به هدف مزبور دو وظیفه برعهده شورای فقهی بانک مرکزی گذاشته شده است:

الف- تطبیق شرعی: شامل «اظهارنظر نسبت به‌روش‌ها و ابزارهای رایج، شیوه‌های عملیاتی، دستورالعمل‌ها، بخشنامه‌ها، چهارچوب قراردادها از جهت انطباق با موازین فقه اسلامی».

ب- نظارت شرعی: شامل نظارت بر عملکرد نظام بانکی به‌منظور اطمینان از اجرای صحیح آنچه مورد تأیید شورای فقهی قرار گرفته است.

شورای فقهی بانک مرکزی در سال‌های گذشته –فارغ از فراز و فرودها و قوت و ضعف‌هایی که داشته– صرفاً به‌وظیفه اول، یعنی تطبیق شرعی پرداخته و عمده فعالیت آن در بررسی تطابق مصوبات و آیین‌نامه‌ها و مقررات بانک مرکزی با شرع مقدس خلاصه می‌شود. اما عملکرد این شورا در مورد وظیفه نظارتی شورای فقهی‌اش، بسیار ناچیز و تقریباً نزدیک به صفر است. در این مقاله، نخست به اهمیت و جایگاه نظارت و پایش در نظام‌های هدفمند با تأکید بر نظام بانکی کشور اشاره مختصری خواهد

شد. سپس، پیش‌نیازهای یک نظارت شرعی کارآمد بیان می‌شود. و در ادامه، به یکی از این پیش‌نیازها که موضوع اصلی مقاله حاضر است، یعنی «نمونه چک‌لیست نظارت شرعی بانک‌ها» پرداخته می‌شود.

پیشینه تحقیق

در مورد جایگاه نظارت شرعی و آسیب‌شناسی آن و احیاناً ارایه نمونه‌ای از چک‌لیست‌های نظارت شرعی، نوشته‌های متعددی در قالب مقاله مستقل یا بخشی از کتاب‌های بانکداری اسلامی به رشته تحریر در آمده که می‌توان به‌موارد زیر اشاره کرد.

- نظرپور و موسویان (۱۳۹۳) در کتاب «بانکداری بدون ربا از نظریه تا تجربه»، در زمینه ارزیابی نظام بانکداری اسلامی، به‌ذکر برخی شاخص‌های کمّی و کیفی پرداخته‌اند. برخی از مهم‌ترین شاخص‌های کمّی، متنوع بودن نرخ سود در بخش‌های مختلف، نسبت عقود مشارکتی به مبادله‌ای، نسبت سود پرداختی به تورم، نسبت سود بانک به سرمایه بانک و نقش اعتبارات بانکی در توزیع مجدد درآمد و کاهش فقر است. همچنین، برخی از شاخص‌های کیفی مطرح شده، شفاف بودن نحوه مصرف تسهیلات بانکی، چگونگی توزیع تسهیلات بانکی، میزان رقابت بین بانک‌ها در اختلاف نرخ تسهیلات و در نظر گرفتن اهداف اجتماعی است.
- موسویان و میسمی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی نظارت شرعی در نظام بانکی ایران و ارایه اصلاح‌های قانونی»، پس از آسیب‌شناسی نظارت شرعی در نظام بانکی ایران، پیشنهادهایی را در زمینه اصلاح قوانین مربوط به نظام بانکی بدون ربا ارایه کرده‌اند. از موارد اصلاحی پیشنهاد شده، الزام شورای فقهی به ارایه چک‌لیست‌های نظارت شرعی از شعبه‌های بانکی است که به‌همین منظور، نمونه‌هایی از چک‌لیست‌های نظارت شرعی مربوط به نظارت بر شعب و برخی عقود مورد استفاده در بانکداری بدون ربا تنظیم شده است. با این حال، این مقاله در پی ارایه مجموعه کاملی از چک‌لیست‌های نظارت شرعی نبوده و تنها به‌عنوان «نمونه»، مواردی از چک‌لیست نظارت شرعی را ارایه کرده است.
- موسویان و میسمی (۱۳۹۳) در کتاب «نظارت شرعی بر بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی: ارایه الگوی نظارتی برای نظام بانکی کشور براساس دیدگاه خبرگان»، پس از استخراج نقاط ضعف نظارت شرعی در بانکداری بدون ربای ایران از طریق مصاحبه با نخبگان، پیشنهادهایی را برای اصلاح نظام قانونی و نهادی مطرح کرده‌اند. برخی از موارد پیشنهادی، ایجاد نهادی جهت نظارت شرعی است که در همین راستا، چک‌لیست‌هایی را نیز پیشنهاد کرده‌اند. این چک‌لیست‌ها در صدد احصای

کامل همه ابعاد نظارت شرعی نبوده و به‌عنوان «نمونه» تنها مربوط به وضعیت عمومی شعبه و شیوه اجرایی عملیات سپرده‌پذیری و اعطای تسهیلات در قالب عقود اسلامی است.

- میثمی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «نظارت شرعی در بانکداری اسلامی: ماهیت، تجربه، استانداردهای بین‌المللی و دلالت‌هایی جهت اصلاح قانون عملیات بانکی بدون ربا»، با بررسی تجربه نظارت شرعی در کشورهای اسلامی به این نتیجه رسیده که بانکداری بدون ربا در کنار قانون مستقل، نیازمند ساختار نظارتی مجزاست و بدون طراحی ساختار نظارت شرعی مؤثر نمی‌توان به‌اجرای قانون امید چندانی داشت.
- روحانی و بنی‌طبا (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «پیامدهای نبود نظارت شرعی بر نظام بانکی ایران، دلالت‌های سیاستی»، با بررسی قانونی، نهادی و اجرایی در زمینه نظارت شرعی در نظام بانکی ایران، به برخی نواقص در این زمینه اشاره کرده و پیشنهادهایی را در این زمینه ارایه کرده‌اند.

هیچ‌یک از پژوهش‌های پیشین در صدد احصای همه ابعاد نظارت شرعی و ارایه چک‌لیست‌های مربوط به آن‌ها نبوده‌اند. از این‌رو، نوشته حاضر را می‌توان نخستین نوشته در این موضوع تلقی کرد. بدیهی است، چک‌لیست‌های ارایه شده در این مقاله خالی از نقص نبوده و امید است که در نوشته‌های آتی محققان این عرصه، شاهد رفع این نواقص باشیم.

اهمیت نظارت و تفاوت آن با کنترل

امروزه، نظارت و پایش از مهم‌ترین موضوعات حوزه مدیریت نوین به‌شمار می‌رود به‌طوری که کارکرد بهینه نهادهای نظارتی در پیشرفت و توسعه هر سازمانی از اهمیتی بی‌بدیل برخوردار است و تمام سازمان‌ها برای تحقق اهداف و همچنین استفاده بهینه از منابع سازمانی نیازمند یک نظام کارآمد نظارتی هستند. نظارت، فرایندی است که بایدها را با هست‌ها، مطلوب‌ها را با موجودها و پیش‌بینی‌ها را با عملکردها مقایسه می‌کند و تصویر روشنی از اختلاف یا تشابه بین این دو گروه از عوامل در اختیار مسئولان و مدیران سازمان قرار می‌دهد و این شفافیت به سلامت اداری منجر می‌شود. به بیان دیگر، نظارت و بازرسی، اساسی‌ترین نقش را در ارتقا سلامت اداری ایفا می‌کند.

محققان ادبیات علم مدیریت، بین مفهوم «نظارت» و «کنترل» تفاوت قائل شده‌اند. «نظارت» یا پایش پروژه، حالت «انفعالی» داشته و صرفاً فرایندهای مشاهده، دنبال کردن روندها و جمع‌آوری اطلاعات مربوط به عملکرد پروژه را شامل می‌شود. در حالی که در «کنترل» پروژه، مدیریت، نقش فعال‌تریی نسبت به فرایند «نظارت» دارد و با به اجرا درآوردن فعالیت‌هایی مانند اعمال قدرت و تیم‌سازی و

هدایت رفتار، وظایف و فعالیت‌های پروژه را در دستور کار خود قرار می‌دهد. نتیجه این‌که، «نظارت» مقدمه‌ای برای «کنترل» محسوب می‌شود.

تطبیق مفهوم «نظارت» و «کنترل» بر وظیفه نظارتی شورای فقهی بانک مرکزی

از متن ماده ۱۶ قانون برنامه توسعه ششم کشور و نیز طرح بانک مرکزی جمهوری اسلامی مصوب مجلس شورای اسلامی[۱] چنین استنباط می‌شود که قانونگذار از میان دو وظیفه «نظارت» و «کنترل»، صرفاً وظیفه «نظارت» را برعهده شورای فقهی بانک مرکزی قرار داده و عملیات کنترل و اصلاح نظام بانکی براساس نتایج نظارت مزبور برعهده رئیس‌کل بانک مرکزی است.

به‌بیان دیگر، اگر نظام بانکی کشور را به‌عنوان یک سازمان یا پروژه و «حصول اطمینان از سلامت شرعی» آن را به‌عنوان یک هدف در نظر بگیریم، قانونگذار طبق ماده ۱۶ برنامه ششم توسعه و طرح بانکداری جمهوری اسلامی ایران، مسئولیت نظارت بر این پروژه جهت هدف مزبور را برعهده شورای فقهی بانک مرکزی و مسئولیت کنترل و پیگیری مصوبات شورای فقهی و نتایج نظارت آن را برعهده رئیس‌کل بانک مرکزی نهاده است.

بایسته‌های نظارت شرعی کارآمد

برای رسیدن به یک سازوکار مؤثر و کارآمد نظارت شرعی، قبل از شروع عملیات نظارت لازم است مواردی به‌عنوان پیش‌نیاز یا بایسته‌های عملیاتی فراهم شود که به برخی از آن‌ها فهرست‌وار اشاره می‌شود.

۱- تهیه نظام‌نامه نظارت شرعی که اهداف، چشم‌انداز، مأموریت، روش‌ها، فرایندها، سطوح نظارت شرعی، مسئولیت‌ها و نظام تشویق و تنبیه در آن به‌وضوح مشخص شده باشد؛

۲- ایجاد نهاد نظارتی با جایگاه سازمانی مناسب و مؤثر و دارای ضمانت اجرایی کافی؛

۳- تعیین شاخص‌ها یا استانداردهای شرعی براساس شیوه استنباط تعیین‌شده و فتوای معیار؛

۴- گزینش و تربیت ناظران شرعی کارآمد و با انگیزه؛

۵- سطح‌بندی سازمان (منطقه نظارتی) از حیث صف و ستاد؛

۶- تهیه چک‌لیست نظارتی به تفکیک سطوح تعیین‌شده.

---

[۱] طرح مزبور در زمان نگارش این مقاله به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده و منتظر اظهارنظر شورای نگهبان است.

هر یک از موارد بالا نیاز به توضیح دارد که به‌دلیل خارج بودن از موضوع اصلی این مقاله از پرداخت تفصیلی به آن‌ها صرف‌نظر می‌شود و در نوشتار حاضر با فرض اینکه همه بایسته‌های بالا فراهم است به دو مورد آخر، یعنی «سطح‌بندی» و «چک‌لیست‌های نظارتی» پرداخته می‌شود.

تعریف چک‌لیست و انواع آن

«چک‌لیست»، اصطلاح انگلیسی بوده و معادل فارسی آن «فهرست بررسی» است. مفهوم چک‌لیست آنچنان روشن است که شاید نیازی به تعریف آن نباشد، اما به‌عنوان یک تعریف عمومی می‌توان گفت: چک‌لیست، فهرستی از کارهایی است که یک فرد یا سازمان هدفمند به هر دلیلی (مانند الزام قانونی، قراردادی، عقلی یا اخلاقی) ملزم به انجام دادن آن است و باید برای انجام دادن آن‌ها برنامه‌ریزی کرده و پس از طی مراحلی، در نهایت هر یک از آن کارها را با رعایت ترتیب یا بدون آن (متناسب با نوع پروژه) به سرانجام برساند.

چک‌لیست‌ها را می‌توان به جهات مختلف دسته‌بندی کرد که برای نمونه می‌توان به دسته‌بندی زیر اشاره کرد:

۱- **چک‌لیست شخصی:** گاهی افراد برای مرتب کردن برنامه‌های شخصی و رسیدن به اهداف خود، چک‌لیستی از کارهایی که باید در زمان معین انجام دهند، تهیه کرده و براساس آن از انجام دادن به‌موقع کارها و برنامه‌های خود اطمینان حاصل می‌کنند.

۲- **چک‌لیست مدیریتی:** مدیران سازمان‌ها یا پروژه‌های عملیاتی، مجموعه‌ای از کارهایی را که عوامل اجرایی پروژه باید انجام دهند از طریق این نوع چک‌لیست‌ها مدیریت می‌کنند.

۳- **چک‌لیست نظارتی:** نهادها یا واحدهای نظارتی برای نظارت بر مجموعه‌های مورد نظر، چک‌لیستی براساس شاخص‌ها و استانداردهای تعیین‌شده تهیه می‌کنند و براساس آن، عملکرد مجموعه مزبور را نسبت به شاخص‌ها و استانداردها مورد نظارت و ارزیابی قرار می‌دهند.

چک‌لیست نظارت شرعی

براساس مطالب پیش‌گفته می‌توان چک‌لیست نظارت شرعی را چنین توصیف کرد: فهرستی از بایدها و نبایدهایی که هر یک از بانک‌های کشور (شامل بانک مرکزی و تمامی بانک‌های عامل) به الزام قانون و براساس مصوبات شورای فقهی بانک مرکزی باید در راستای اسلامی‌سازی نظام بانکی کشور انجام دهند.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، چک‌لیست نظارت شرعی شورای فقهی بانک مرکزی از نوع «نظارتی» است و ناظران شورای فقهی بانک مرکزی با استفاده از آن چک‌لیست‌ها، سیستم بانکی کشور را مورد نظارت قرار می‌دهند. در عین حال، این چک‌لیست‌ها می‌تواند کاربرد چک‌لیست «مدیریتی» و حتی چک‌لیست «شخصی» را نیز داشته باشد. بدین معنا که فرض کنید یک مدیر بانکی متدین به لحاظ دغدغه‌های شرعی می‌خواهد الزامات شرعی‌سازی یک بانک را دانسته و براساس آن اقدامات مدیریتی لازم را برای شرعی‌سازی بانک تحت مدیریت خود انجام دهد. یا فرض کنید یک کارمند بانکی متدین می‌خواهد بداند فارغ از الزامات قانونی یا دستورهای سازمانی، اگر خودش بخواهد در حدود اختیاراتی که دارد در انجام دادن وظایف سازمانی‌اش مسائل شرعی بانکی را رعایت کند، چه نکاتی را باید رعایت کند. برای این منظور می‌تواند چک‌لیست شرعی شورای فقهی بانک مرکزی را محور کار خود قرار دهد.

سطح‌بندی نظارت شرعی

هر چند نظارت شرعی مطلوب جهت تحقق اهداف مصرح در ماده ۱۶ قانون برنامه ششم مستلزم این است که کل نظام بانکی اعم از بانک مرکزی و بانک‌های عامل مورد نظارت شرعی قرار گیرند، اما موضوع این مقاله ارایه چک‌لیست‌های مربوط به بانک‌های عامل است و ارایه چک‌لیست نظارت شرعی مربوط به بانک مرکزی، پژوهش مستقلی را می‌طلبد.

نظارت شرعی در بانک‌های عامل دست‌کم باید در دو سطح صورت پذیرد:

۱- نظارت شرعی در سطح ستاد؛ و

۲- نظارت شرعی در سطح صف.

منظور از سطح ستاد، تمام ساختارها و امور مربوط به مدیریت بانک است که شامل ساختار سازمانی، تنظیم دستورالعمل‌های اجرایی، برگزاری دوره‌های آموزشی، تبلیغات، طراحی محصولات بانکی، بازاریابی، نرم‌افزارها، تنظیم متن قراردادها، بودجه‌ریزی، مدیریت منابع انسانی، مدیریت مالی بانک، وصول مطالبات و ... می‌شود. قلمرو نظارت ستادی بیشتر شامل ستاد مرکزی بانک‌ها می‌شود و مراکز استان‌ها از یک جهت نسبت به ستاد مرکزی (مستقر در تهران) -که آیا مصوبات و تصمیم‌های ستاد مرکزی را به‌درستی اجرا می‌کنند یا نه- در قلمرو نظارت صفی قرار می‌گیرند. اما از آنجایی که مراکز استانی بانک‌ها بخشی از تصمیم‌گیری‌ها را نسبت به شعب انجام می‌دهند، نسبت به شعب، مشمول نظارت ستادی هستند.

منظور از نظارت صفی، نظارت‌های مربوط به عملیات اجرایی مرتبط با بانکداری توسط متصدیان شعب بانک‌ها از مسئول شعبه، مسئول اعتبارات، مسئول حسابداری، تحویلدار، مسئول وصول مطالبات و ... است.

در ادامه، مؤلفه‌های نظارت شرعی به تفکیک سطوح بالا ارایه خواهد شد. این مؤلفه‌ها در قالب جدول چک‌لیست‌های نظارت شرعی تنظیم می‌شوند که نمونه‌ای از آن در پیوست، ارایه شده است.

مؤلفه‌های چک‌لیست نظارت ستادی

نظارت شرعی در این سطح، بررسی مواردی همچون وجود بخش نظارت شرعی و جایگاه آن در ساختار سازمانی و اسناد بالادستی بانک، وجود معیارهای اسلامی در گزینش نیروی انسانی، وجود دوره‌های آموزشی مرتبط با مسائل شرعی قراردادها، امکان‌سنجی حسابداری شرعی در قراردادهای بانکی در نرم‌افزار حسابداری بانک، رعایت ابعاد شرعی در دستورالعمل‌های اجرایی، آیین‌نامه‌ها و بخشنامه‌ها، محصولات اعتباری بانک، متن قراردادهای بانکی، شیوه‌ها و ابزارهای مدیریت نقدینگی، نحوه محاسبه درآمدها و هزینه‌های بانک و توزیع سود بین سپرده‌گذاران و سهامداران، شیوه محاسبه کارمزد و ... را دربر می‌گیرد. برای این منظور، بخش‌های زیر مورد ارزیابی قرار می‌گیرند:

۱- اسناد بالادستی و ساختار سازمانی بانک؛

۲- مدیریت منابع انسانی،

۳- مدیریت منابع و اعتبارات؛

۴- مدیریت روابط عمومی؛

۵- مدیریت تحقیق و توسعه.

بر این اساس، نمونه چک‌لیست‌های مرتبط با هر یک از بخش‌های بالا به تفکیک شامل سؤالات زیر خواهد بود:

۱- اسناد بالادستی و ساختار سازمانی بانک

در اهداف، وظایف، چشم‌اندازها و مأموریت‌ها که در اسناد بالادستی و ساختار سازمانی بانک منعکس شده، باید سویه‌های بانکداری اسلامی دیده شود. همچنین، به‌لحاظ ساختار سازمانی، لازم است بخش‌های مرتبط با این اهداف، با وظایف و اختیارات متناسب، به‌نحوی تعریف شده باشد که نظارت مؤثر شرعی محقق شود. بر این اساس، نمونه‌ای از سؤالات مربوط به اسناد بالادستی و ساختار سازمانی بانک به‌شرح زیر است:

- آیا در متن اسناد بالادستی بانک، سویه‌های بانکداری اسلامی وجود دارد؟ (برای مثال، در اهداف، چشم‌اندازها و راهبردهای بانک به‌لزوم رعایت چهارچوب‌های بانکداری اسلامی و مسائل شرعی یا اهداف اقتصادی اسلام اشاره شده باشد).
- آیا در ساختار سازمانی بانک بخشی به‌عنوان «بانکداری اسلامی»[۱] وجود دارد؟
- آیا جایگاه سازمانی بخش «بانکداری اسلامی» از کارآمدی لازم جهت تحقق اهداف بانکداری اسلامی برخوردار است؟
- آیا در ساختار بانک، بخشی به‌عنوان متولی نظارت مؤثر شرعی در سطح مدیریت بانک وجود دارد؟
- آیا در ساختار مدیریت استان، بخشی به‌عنوان متولی نظارت مؤثر شرعی وجود دارد؟[۲]
- آیا برای نظارت بر شعب، ناظر شرعی مؤثر در نظر گرفته شده است؟
- آیا ناظران شرعی از جهت گزینش و قرارداد همکاری و دریافت‌های مالی، مستقل از بانک تعیین می‌شوند؟
- آیا ناظران شرعی از توانمندی علمی و شخصیتی در طراز یک ناظر شرعی برخوردار هستند؟[۳]
- آیا ناظران شرعی به اطلاعات مرتبط اعم از آیین‌نامه‌ها، بخشنامه‌ها، نرم‌افزار، پرونده‌های اعتباری و ... دسترسی کافی دارند؟
- آیا شاخص میزان نیروهای متخصص نظارت شرعی در بانک رعایت شده است؟[۴]
- آیا نظام‌نامه‌ی تشویق و تنبیه مؤثر بر مبنای نظارت شرعی وجود دارد یا نه؟[۵]
- آیا شعب براساس میزان رعایت الزامات شرعی، رتبه‌بندی می‌شوند؟

---

[۱] عنوان بانکداری اسلامی، عنوانی عام‌تر از نهاد نظارت شرعی است و متولی همه حوزه‌های مرتبط با ابعاد شرعی عملیات بانکی نظیر آموزش، پژوهش، فرهنگ‌سازی و ... است. در حالی که نظارت شرعی صرفاً متولی نظارت بر عملکرد بانک در حوزه‌های مرتبط با ابعاد شرعی عملیات بانکی است.

[۲] با توجه به گستردگی شعب و ادارات بانک در سراسر کشور، صرف وجود بخشی به‌عنوان نظارت شرعی در ستاد مرکزی بانک (تهران) نمی‌تواند نظارت شرعی کارآمدی را محقق سازد و لازم است که در هر یک از مراکز استانی بانک‌ها دفتر نظارت شرعی مرتبط با ستاد مرکزی بانک وجود داشته باشد.

[۳] شورای فقهی بانک مرکزی برای افرادی که به‌عنوان ناظر می‌توانند در بانک‌ها به‌کار گرفته شوند، پس از برگزاری دوره‌های آموزشی و آزمون اختصاصی، گواهی حرفه‌ای صادر می‌کند که لازم است معیارهای یک ناظر شرعی در اعطای این گواهینامه لحاظ شود.

[۴] لازم است در این مورد، شاخص میزان نیروهای لازم جهت نظارت شرعی، تعیین شود.

[۵] برای نمونه، آیا در دستورالعمل‌های اجرایی بانک، برای تخلف از الزامات شرعی توسط مدیران، رؤسای شعب و کارمندان بانک، تنبیهی در نظر گرفته شده است یا نه؟ آیا نسبت به‌عملکرد مثبت آن‌ها در راستای رعایت الزامات شرعی در عملیات بانکی، تشویقاتی در نظر گرفته شده است؟

– آیا بودجه در نظر گرفته شده برای بخش نظارت شرعی در حد مطلوبی قرار دارد؟

۲- مدیریت منابع انسانی

یکی از اصلی‌ترین بایسته‌های نظارت شرعی، وجود نیروهای متخصص و آموزش دیده و البته با انگیزه در بانک است. این مهم باید در جهت‌گیری‌ها و هدفگذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های مدیریت منابع انسانی بانک منعکس شود. بر این اساس، نمونه‌ای از سؤالات مربوط به چک‌لیست ارزیابی میزان اهتمام مدیران ارشد بانک به‌ارتقای شاخص‌های انطباق با شریعت در بانک، به‌صورت زیر ارایه می‌شود.

– آیا در نظام گزینش و انتصابات و ارتقای شغلی منابع انسانی بانک در سطوح مختلف (مدیران و کارمندان)، صلاحیت‌های علمی مرتبط با بانکداری اسلامی در نظر گرفته می‌شود؟[۱]

– آیا مدیران از جهت تسلط بر مبانی شرعی توانمندی‌های علمی دارند؟[۲]

– آیا آموزش‌های کافی و مؤثر در زمینه بانکداری اسلامی و مسائل شرعی عملیات بانکی برای کارمندان بانک در سطوح مختلف در نظر گرفته شده است یا نه؟[۳]

ذیل این سؤال کلی، سؤالات زیر قابل طرح هستند:

– آیا بانک نظام‌نامه آموزش بانکداری اسلامی دارد؟

– آیا دوره‌های آموزشی حین خدمت به نسبت سرانه کارمندان و سطوح مختلف مدیران ارشد، مدیران میانی و کارمندان عادی در زمینه بانکداری اسلامی پیش‌بینی شده است؟

– آیا برای کارمندان بانک، آموزش بدو خدمت در زمینه بانکداری اسلامی در نظر گرفته شده است؟

– آیا بانک واجد سرفصل‌های معین آموزشی در سطوح مختلف آموزشی است؟

– آیا بانک واجد متن آموزشی مناسب جهت آموزش بانکداری اسلامی است؟

۳- مدیریت منابع و اعتبارات

به جرئت می‌توان گفت مهم‌ترین بخش هر بانک که تصمیم‌گیری در مورد تجهیز و تخصیص منابع در آن صورت می‌گیرد و بیشترین ارتباط را با مسائل شرعی عملیات بانکی دارد، مدیریت یا معاونت منابع و اعتبارات است. در ادامه، نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست‌های مرتبط با این بخش ارایه می‌شود.

---

[۱] شیوه ارزیابی این موضوع، ملاحظه آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های گزینش، انتصاب و ارتقای شغلی سطوح مختلف کارکنان بانک است.

[۲] ناظر شرعی می‌تواند از طریق برخی سؤالات شرعی و آزمون‌های مرتبط و نیز ملاحظه مدارک دوره‌های آموزشی مدیران که حاکی از توانمندی علمی آن‌ها در زمینه بانکداری اسلامی است، این موضوع را ارزیابی کند.

[۳] ارزیابی این موضوع براساس آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی بانک انجام خواهد گرفت.

الف- ارزیابی شیوه حسابداری و نرم‌افزار مورد استفاده بانک

از موارد مهم چالش‌های شرعی در نظام بانکداری بدون ربا در ایران، استفاده از روش‌های حسابداری متداول در نظام بانکداری متعارف است که مبتنی بر عقد قرض ربوی فعالیت می‌کنند. طبیعی است، حسابداری در بانکداری بدون ربا که منابع آن به دو صورت تملیکی و وکالتی است، تسهیلات نیز به دو صورت عقود مبادله‌ای و مشارکتی پرداخت می‌شود و سود پرداختی به سپرده‌ها نیز باید سود واقعی محقق شده باشد، نمی‌تواند به شیوه ساختاری واحدی عمل کند. نرم‌افزار حسابداری مورد استفاده در بانک، منعکس‌کننده نگاهی است که به‌لحاظ حسابداری به انواع سپرده‌ها و تسهیلات، محاسبه سود سپرده‌ها و تسهیلات، محاسبه جرایم، دسترسی به‌وجوه تسهیلات و ... وجود دارد. نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست مربوط به این بخش به‌صورت زیر است:

- آیا حسابداری منابع اذنی از منابع تملیکی تفکیک شده است یا نه؟
- آیا جرایم بانکی تسهیم بالنسبه شده است یا نه؟
- آیا جرایم بانکی به‌صورت ربح مرکب محاسبه می‌شوند یا نه؟
- آیا درآمدهای مشاع و غیرمشاع بانک به‌درستی از هم تفکیک شده‌اند؟
- آیا مابه‌التفاوت سود محقق شده و سود علی‌الحساب، محاسبه شده و به‌حساب سپرده‌گذاران واریز می‌شود؟
- آیا حسابداری دریافت‌ها و پرداخت‌های بانک در قالب عقود مختلف، متناسب با ماهیت عقود است یا نه؟
- آیا کارمزد تسهیلات قرض‌الحسنه واقعاً محاسبه می‌شود؟
- در صورت محاسبه کارمزد، آیا کارمزد واقعی از گیرندگان تسهیلات دریافت می‌شود یا نرخ‌های مصوب؟
- آیا کارمزد تسهیلات قرض‌الحسنه به‌درستی محاسبه شده است؟ (هزینه‌های مرتبط و آشکارشده)
- آیا در تسویه سود علی‌الحساب و قطعی، عدالت توزیعی مراعات می‌شود؟ (آیا سود فعالیت‌های مستقیم در تسویه سود قطعی محاسبه می‌شود یا نه؟).

ب- دستورالعمل‌های اجرایی و قراردادها

نظارت بر دستورالعمل‌های اجرایی و قراردادهای بانکی، یکی دیگر از وجوه نظارت شرعی است که نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست مربوط به آن به‌صورت زیر ارایه می‌شود:

- آیا دستورالعمل‌های اجرایی از فیلتر نظارت شرعی بانک (در صورت وجود) عبور می‌کند؟
- آیا در دستورالعمل‌های اجرایی، الزمات و چهارچوب‌های شرعی رعایت شده است؟
- آیا قراردادهای بانکی ابلاغی معاونت اعتبارات جهت استفاده در شعب، همان قراردادهای تیپ ابلاغی بانک مرکزی است؟

– در صورت عدم‌استفاده از قراردادهای شورای فقهی یا دخل و تصرف در آن (قراردادهای اختصاصی)، آیا از فیلتر نظارت شرعی بانک (در صورت وجود) عبور کرده است؟
– آیا دستورالعمل‌های اجرایی مربوط به‌امهال تسهیلات معوق در قالب عقود شرعی است؟

ج- ملاحظات مربوط به‌مدیریت نقدینگی

بانک‌ها برای مدیریت نقدینگی از عملیات مختلفی از قبیل عملیات بازار باز، عملیات بازار بین بانکی و ابزارهایی همچون گواهی سپرده و ... استفاده می‌کنند که دارای ابعاد شرعی مهمی هستند و در ارزیابی شرعی عملکرد بانک جهت مدیریت نقدینگی که در ارتباط بانک با سایر نهادهای مالی و پولی صورت می‌گیرد، حائز اهمیت است. در این‌باره سؤالات زیر به‌عنوان نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست ارایه می‌شود:

– آیا مبادلات وجوه در بازار بین بانکی منطبق با موازین شرعی صورت می‌گیرد یا نه؟
– آیا بانک در خرید و فروش ابزارهای مالی، ملاحظات شرعی مرتبط با هر یک از این ابزارها را رعایت می‌کند؟
– آیا در اضافه برداشت بانک از منابع بانک مرکزی، ابعاد شرعی آن رعایت می‌شود؟
– آیا گواهی سپرده بانکی، با رعایت ضوابط شرعی منتشر می‌شود؟

مدیریت روابط عمومی

بخشی از وظایف روابط عمومی بانک‌ها، تهیه و انتشار برخی اقلام تبلیغی و رسانه‌ای مربوط به قراردادها و معاملات بانک است. در این زمینه، سؤالات نظارتی زیر به‌عنوان نمونه مطرح می‌شود:

– آیا روابط عمومی بانک، محصولات ترویجی و تبلیغی در زمینه احکام شرعی معاملات تولید یا تهیه کرده است؟
– آیا در محصولات تبلیغی بانک، ابعاد شرعی قراردادها مورد توجه قرار گرفته است؟[1]

مدیریت تحقیق و توسعه

یکی از بخش‌های مهم در هر بانک، معاونت تحقیق و توسعه –یا هر عنوان دیگر– است که مسئولیت تحقیق و پژوهش و طراحی محصولات اعتباری جدید را برعهده دارد. بدیهی است که

[1] برای نمونه در یکی از بانک‌ها پوستر تبلیغاتی نصب شده بود با این مضمون که: « بشتابید! قرض‌الحسنه با نرخ سود ۴ درصد». در حالی که استفاده از اصطلاح سود برای قرض‌الحسنه صحیح نیست و باید به‌جای آن از اصطلاح «کارمزد» استفاده می‌شد.

مسائل شرعی محصولات اعتباری هم باید در این مراحل لحاظ شود. همچنین، بانک‌ها در اهداف تحقیقاتی و نیز مسئولیت‌های اجتماعی خود در مواردی از موضوعات پایان‌نامه‌های دانش‌پژوهان حمایت می‌کنند و با نهادهای علمی و تحقیقاتی وارد همکاری‌های علمی می‌شوند. بر این اساس، نمونه‌ای از سؤالات مربوط به چک‌لیست بخش تحقیق و توسعه به‌صورت زیر ارایه می‌شود:

- آیا در عناوین تحقیقاتی این واحد، موضوعات مربوط به بانکداری اسلامی یا ابعاد شرعی عملیات بانکی در نظر گرفته شده است؟
- آیا برای تحقیقات اسلامی، بودجه مستقلی در نظر گرفته شده است؟
- آیا در تعاملات علمی بانک با سایر مراکز علمی کشور، حجم قراردادهای پژوهشی با موضوعات بانکداری اسلامی در حد مطلوبی قرار دارد؟
- آیا در مراحل طراحی محصولات اعتباری و نیز پژوهش‌های علمی، از مشاوره شرعی متخصصان استفاده می‌شود؟
- آیا در محصولات علمی و اعتباری موجود بانک (که به‌صورت اتفاقی از میان محصولات علمی تولید شده، انتخاب شده است)، ضوابط شرعی رعایت شده است؟

نظارت شرعی در سطح صف

این نظارت‌ها شامل بررسی وضعیت محیطی شعبه –برای ارزیابی شرایطی که رعایت چهارچوب‌های شرعی را امکان‌پذیر می‌کند– ارزیابی میزان آشنایی کارمندان با چهارچوب‌های شرعی و عملکرد آنان در اجرای صحیح این چهارچوب‌هاست. سرفصل‌های نظارت شرعی در سطح صف شامل موارد زیر می‌شود:

- ارزیابی وضعیت محیطی (فضای شعبه)؛
- ارزیابی سطح دانش کارمندان شعبه نسبت به ملاحظات شرعی؛
- ارزیابی عملکرد کارمندان بانک در توجیه مشتری و اجرای صحیح عقود؛
- ارزیابی پرونده‌ها از منظر ملاحظات عام مربوط به همه عقود؛
- ارزیابی پرونده‌ها از منظر ملاحظات خاص هر عقد.

در ادامه به بررسی موارد بالا و ارایه نمونه سؤالات مرتبط با چک‌لیست‌های مربوط می‌پردازیم.

۱- ارزیابی وضعیت محیطی

ارزیابی وضعیت محیطی شعبه به این جهت انجام می‌گیرد که مشخص شود فضای شعبه به لحاظ تبلیغات، آموزش‌های محیطی، دسترسی به مشاوره شرعی و ... تا چه میزان همسو با دغدغه‌های شرعی در عملیات بانکی است. نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست مربوط به ارزیابی محیطی شعب بانک عبارتند از:

- آیا از امکانات اطلاع‌رسانی و آموزشی در شعبه به‌خوبی استفاده شده است؟ (محل نصب مناسب، فعال، به‌روز و ...)
- آیا بروشور، جزوه یا محصولات تبلیغی درخصوص احکام شرعی در مکان مناسب و در دسترس یا منظر مشتریان قرار داده شده است؟
- آیا در بروشور، جزوه یا محصولات تبلیغی درخصوص محصولات و قراردادهای بانکی (طرح‌های مختلف) جنبه‌های شرعی قرارداد رعایت شده است؟
- آیا محتوای بروشورها همه‌فهم و ساده نوشته شده است؟
- آیا شماره تلفن یا وسیله تماس مناسبی با واحد نظارتی بانک وجود دارد؟
- در صورت وجود شماره تلفن، آیا در محل مناسب و در دسترس عموم قرار دارد؟
- آیا تعداد کارمندان شعبه نسبت به‌میزان مراجعان شعبه، استاندارد است یا نه؟ (طبق استاندارد مصوب سازمان)
- آیا ساختار سازمانی شعبه رعایت شده است یا نه؟ آیا ساختار دیده شده برای یک شعبه اعم از رئیس و معاون و ... در شعبه رعایت شده است یا نه؟
- آیا همه قراردادهای شرعی در بانک موجود است یا نه؟ (تمام عقود مبادله‌ای و مشارکتی)
- آیا در شعبه، ناظر شرعی ثابت حضور دارد یا نه؟

۲- ارزیابی سطح دانش کارمندان شعبه نسبت به ملاحظات شرعی

وجود کارمندان آموزش‌دیده و متعهد در شعبه، نقش بسیار مهمی در اجرای صحیح عقود بانکی ایفا می‌کند. نمونه سؤالات چک لیست ارزیابی میزان سطح دانش کارمندان بانک نسبت به الزامات شرعی عقود بانکی عبارتند از:

- آیا رئیس شعبه، دوره آموزش احکام بانکداری اسلامی با سرفصل‌ها و مدت زمان استاندارد را سپری کرده است؟
- آیا مسئول اعتبارات (و سایر متصدیان اعتباری)، دوره آموزش احکام بانکداری اسلامی با سرفصل‌ها و مدت زمان استاندارد را سپری کرده است؟

- آیا میزان تسلط رئیس شعبه به سؤالات شفاهی یا کتبی ارزیاب در حد مطلوبی قرار دارد؟ (موارد مصرف تسهیلات و چالش‌های شرعی عقود مختلف)
- آیا میزان تسلط مسئول تسهیلات به سؤالات شفاهی یا کتبی ارزیاب در حد مطلوبی قرار دارد؟ (موارد مصرف تسهیلات و چالش‌های شرعی عقود مختلف)
- آیا متصدی اعطای تسهیلات یا هر فرد دیگری به‌عنوان مسئول توضیح الزامات شرعی قرارداد بانک به‌مشتری وجود دارد؟
- آیا مسئول توضیح قرارداد به مشتری، از ادبیات گفتاری مناسبی (تسلط بر عقود، اقناع‌کنندگی در توضیح، بیان الزامات شرعی قرارداد به زبان ساده و قابل فهم) برخوردار است؟
- آیا متن ادبیات گفتاری قراردادها در اختیار متصدی مربوط قرار دارد؟
- آیا نسخه‌ای از ادبیات گفتاری طرح‌ها در اختیار مشتریان قرار داده می‌شود؟

۳- ارزیابی عملکرد کارمندان بانک در توجیه مشتری/ ضامنین جهت اجرای صحیح عقود

یکی از چالش‌های جدی که سبب صوری شدن قراردادهای بانکی می‌شود، بی‌اطلاعی مشتریان از مفاد قرارداد به‌دلیل عدم مطالعه متن قرارداد یا نامفهوم بودن متن آن است. طبیعی است، توضیح و تفهیم مفاد قرارداد به زبان ساده برای گیرندگان تسهیلات و ضامن‌ها، در وهله نخست وظیفه متصدی پرداخت تسهیلات در بانک است. با این حال، ارزیابی عملکرد این کارمندان از طریق مصاحبه حضوری یا تلفنی با گیرنده تسهیلات امکان‌پذیر است. از این‌رو، در این بخش از نظارت شرعی، ناظر می‌بایست با چند نفر از مشتریان حاضر در بانک به‌صورت حضوری یا با چند نفر از گیرندگان تسهیلات از طریق تماس تلفنی، میزان اطلاع آنان از مفاد قرارداد و الزامات شرعی آن را ارزیابی کند. به‌همین منظور، نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست مربوط به‌صورت زیر ارایه می‌شود:

- آیا عقد مناسب با نیاز مشتری انتخاب شده است؟
- آیا مشتری مبلغ تسهیلات را در موضوع قرارداد مصرف کرده است؟
- آیا یک نسخه از قرارداد به‌مشتری داده می‌شود؟
- آیا مشتری قرارداد را مطالعه کرده است؟
- آیا مشتری پس از مطالعه، قرارداد را امضا می‌کند یا خیر؟ (مشتری با مطالعه و آگاهی از مفاد قرارداد اقدام به امضا می‌کند؟).
- آیا کارمند، مشتری را به سپرده کردن پول در بانک تشویق کرده است؟
- آیا مشتری/ ضامن از عقود یا معامله انجام گرفته با بانک آگاهی شرعی دارند؟

– آیا مشتری از بروشورها و تبلیغات محیطی در مورد احکام شرعی یا ماهیت قرارداد استفاده کرده است؟
– آیا مشتری از اقدامات بانک در توضیح شرعی قرارداد رضایت دارد؟ (از نوع بیان مباحث حقوقی و شرعی یا نوع نوشتار قرارداد رضایت دارد یا نه؟).

٤- ارزیابی پرونده‌ها از منظر ملاحظات عام مربوط به همه عقود

عمده تفاوت عملیات بانکداری بدون ربا با بانکداری متعارف، قراردادهایی است که در جانب تجهیز و تخصیص منابع به‌کار گرفته می‌شوند. براساس قانون عملیات بانکی بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲) در جانب تجهیز منابع، از قراردادهای قرض و وکالت استفاده می‌شود و در جانب تخصیص منابع نیز از قراردادهای قرض، فروش اقساطی، جعاله، اجاره به‌شرط تملیک، سلف، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مزارعه، مضاربه، مساقات و سرمایه‌گذاری مستقیم استفاده می‌شود.[1] همچنین، براساس ماده ۹۸ قانون برنامه پنجم توسعه، سه عقد استصناع، مرابحه و خرید دین به‌عقود مندرج در فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا اضافه شد.[2]

عمده چالش‌های شرعی در اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا نیز به اجرای صحیح این عقود مربوط می‌شود. ناآگاهی مشتریان با نوع قراردادها و مطالعه نکردن مفاد آن‌ها و از طرفی وجود بندهای حقوقی زیاد و پیچیده در متن قراردادها غالباً سبب می‌شود مشتریان، بدون اطلاع از مفاد قرارداد، آن را امضا کنند که باعث می‌شود قصد واقعی برای معامله به‌وجود نیامده و قرارداد باطل شود. گاهی نیز اصل معامله برای مشتری مشخص است، اما از جزئیات و شروط ضمن عقد اطلاع کافی نداشته و بدون آگاهی از این شروط، اقدام به انعقاد قرارداد می‌کند. چالش دیگر، عدم التزام مشتری به‌مصرف تسهیلات مطابق با نوع قرارداد در مسیر صحیح آن است. بطلان قراردادهای اعطای تسهیلات سبب می‌شود از یک‌سو تصرف مشتری در تسهیلات، تصرف غاصبانه شود و از سوی دیگر، دریافت سود توسط بانک با مشکل شرعی مواجه شود.

بخشی از چالش‌های مربوط به اجرای صحیح عقود بانکی، اختصاص به عقد خاصی نداشته و بین همه قراردادها مشترک است. انتخاب صحیح عقد متناسب با نیاز مشتری، تکمیل صحیح پرونده تسهیلات و مواردی از این دست، در این بخش، مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. نمونه سؤالات چک‌لیست این بخش عبارتند از:

[1] https://rc.majlis.ir/fa/law/show/90388
[2] https://rc.majlis.ir/fa/law/show/790196

– آیا صفحات قرارداد کامل بوده و نوشته‌های آن به‌صورت کامل و خوانا چاپ شده است؟[1]
– آیا تمامی صفحات قرارداد به امضای طرفین و ضامنین قرارداد رسیده است؟
– آیا قرارداد به‌صورت درست و کامل توسط متصدی مربوط تکمیل شده است؟ (طرفین و موضوع و...)
– با توجه به نیاز مشتری، آیا عقد متناسب با تقاضای وی انتخاب شده است؟
– آیا مبلغ تسهیلات پس از اعطا در حساب مانده یا مصرف شده است؟
– آیا مبلغ تسهیلات سپرده سرمایه‌گذاری شده است یا نه؟
– آیا سود تسهیلات براساس نرخ‌های ابلاغی بانک مرکزی است؟
– آیا نرخ جرایم بانکی براساس نرخ‌های ابلاغی بانک مرکزی است؟
– علاوه بر وثیقه‌ی ملکی، آیا چک هم به‌نام بانک گرفته می‌شود؟
– آیا چک‌های ضمانتی با همین عنوان ضمانتی گرفته می‌شود یا با عنوان قرض‌الحسنه؟
– آیا ملک مشتری که به‌جهت وثیقه دریافت شده، به رهن بانک در آمده یا آن ملک به‌نام بانک می‌شود؟

۵- ملاحظات شرعی اختصاصی مربوط به عقود مختلف در ارزیابی پرونده‌ها

علاوه بر موارد مشترک، هر یک از عقود مورد استفاده در نظام بانکی کشور، با برخی لغزشگاه‌های شرعی خاصی مواجهند که لازم است عملکرد بانک نسبت به هر یک از آن‌ها به‌طور جداگانه مورد ارزیابی قرار گیرد. عقود مورد استفاده در نظام بانکداری کشور شامل موارد زیر است:

۱- سپرده قرض در حساب‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز و جاری،
۲- سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار،
۳- تسهیلات قرض‌الحسنه مبتنی بر عقد قرض،
۴- تسهیلات فروش اقساطی،
۵- تسهیلات مرابحه (کارت خرید)،
۶- تسهیلات اجاره به‌شرط تملیک،
۷- تسهیلات جعاله،
۸- تسهیلات سلف،
۹- تسهیلات خرید دین،
۱۰- تسهیلات مشارکت مدنی،

[1] در مواردی مشاهده می‌شود که متصدی تکمیل قرارداد با مشتری، تعداد صفحات قرارداد را کنترل نمی‌کند و احیاناً برخی صفحات قرارداد وجود ندارد.

۱۱- تسهیلات مضاربه[۱].

بر این اساس، ناظر شرعی بانک می‌بایست با مراجعه به شعبه، نمونه‌هایی از پرونده‌های مربوط به عقود مختلف را مورد ارزیابی قرار دهد. در ادامه، نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست مربوط به هر یک از آن‌ها به تفکیک ارایه خواهد شد.

۱- سپرده قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز

براساس ماده ۳ قانون عملیات بانکداری بدون ربا، سپرده‌های پس‌انداز و جاری، در قالب عقد قرض از سپرده‌گذاران اخذ می‌شود. به این سپرده‌ها سودی تعلق نمی‌گیرد. با این حال، براساس بند الف ماده ۶ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند برای تشویق مردم به‌سمت سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز، جوایز غیرثابت نقدی یا جنسی برای دارندگان این حساب‌ها در نظر بگیرند. این جوایز براساس قرعه‌کشی به‌دارندگان این حساب‌ها پرداخت می‌شود. در صورتی که برای دارندگان این حساب‌ها، امتیازات ویژه‌ای همچون اعطای وام و ... در نظر گرفته شود، این امتیازات، زیاده حکمی بوده و ماهیت این حساب‌ها را ربوی خواهد کرد.

بر این اساس، آسیب‌ها و بزنگاه‌های شرعی این نوع سپرده‌ها را می‌توان چنین شمرد:

الف- بزنگاه‌های شرعی سپرده قرض‌الحسنه

- شرط هر نوع زیاده به نفع سپرده‌گذار از نظر شرعی، ربا بوده و حرام است.
- مسدود کردن بخشی از مبلغ سپرده (چه جاری چه پس‌انداز) جهت اعطای تسهیلات به سپرده‌گذار شرعاً ایراد دارد و به ربا تبدیل می‌شود. (قرض به‌شرط اعطای تسهیلات می‌شود) بنابراین، بانک نمی‌تواند جهت اعطای تسهیلات، سپرده مشتری را مسدود کند.
- بانک به‌منظور تجهیز سپرده‌های قرض‌الحسنه نمی‌تواند امتیازاتی از قبیل اعطای جایزه، تخفیف یا معافیت از پرداخت کارمزد خدمات بانکی و دادن حق تقدم برای استفاده از تسهیلات اعطایی بانکی را تعهد کند، چرا که به ربا تبدیل می‌شود. ولی اگر به‌صورت تعهدی و شرط ضمن عقد نباشد، مطابق قانون ایراد ندارد.

---

[۱] در میان روش‌های تخصیص منابع در نظام بانکداری ایران، «مشارکت حقوقی» نیز بیان شده که ماهیت آن، خرید اوراق بهادار است و در سطح شعبه انجام نمی‌شود. از این‌رو، در این بخش ذکر نشده است. همچنین، در قانون عملیات بانکی بدون ربا، عقود مزارعه و مساقات نیز ذکر شده‌اند که به‌دلیل عدم کاربرد در اعطای تسهیلات بانکی، از ذکر این دو عقد نیز خودداری کرده‌ایم.

- در سپرده‌های قرض‌الحسنه‌ای که مشتری جهت اعطای تسهیلات، افتتاح می‌کند، بانک با عناوین مختلفی مانند حق عضویت، اعتبارسنجی و ... مبلغی بیشتر از حد معقول و مشخص شده در ضوابط و آیین‌نامه‌ها دریافت می‌کند که شرعاً ایراد پیدا می‌کند.

ب- نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست سپرده قرض‌الحسنه

۱- آیا در متن قرارداد حساب‌های قرض‌الحسنه جاری افتتاح‌شده، عدم«قرض به‌شرط زیاده عینی یا حکمی» رعایت شده است؟

۲- آیا در متن قرارداد حساب‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز افتتاح شده، عدم «قرض به‌شرط زیاده عینی یا حکمی» رعایت شده است؟

۲- سپرده سرمایه‌گذاری

در تبصره ماده ۳ قانون عملیات بانکداری بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲) آمده است: «سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار که بانک در به‌کار گرفتن آن‌ها وکیل است، در امور مشارکت، مضاربه، ... مورد استفاده قرار می‌گیرد.» بنابراین، سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار عادی، قراردادی است که به‌موجب آن، سپرده‌گذار به‌عنوان «سرمایه‌گذار»، پول خود را به بانک سپرده و بانک را وکیل خود قرار می‌دهد تا سرمایه او را به‌صورت مشاع با سرمایه سایر سپرده‌گذاران و منابع بانک در انواع فعالیت‌های اقتصادی شرعی و قانونی به‌کار گرفته و سهم سود وی را مطابق مفاد و شرایط قرارداد محاسبه و پس از کسر حق‌الوکاله و هزینه‌های قانونی، پرداخت کند.

در این حساب‌ها گرچه میزان سود از ابتدا معلوم نیست، ولی به‌سبب وسعت عمل و تنوع معاملات و سرعت به‌کارگیری سرمایه به‌جهت بالا بودن متقاضیان تسهیلات، این اطمینان وجود دارد که سود مناسبی عاید شود. به‌طوری‌که بانک می‌تواند در ابتدای سپرده‌گذاری، نرخ سود مورد انتظار را به‌صورت حدودی محاسبه کرده و به‌عنوان سود علی‌الحساب به‌صورت ماهانه، فصلی یا سالانه به سپرده‌گذاران بپردازد. بدیهی است، بانک در پایان سال مالی خود باید حسابرسی کامل سپرده‌ها را انجام دهد و سهم سود قطعی سپرده‌گذاران را مشخص و مابه‌التفاوت سود علی‌الحساب و سهم سود قطعی آن‌ها را تسویه کند.

همچنین، مطابق ماده ۴ قانون عملیات بانکداری بدون ربا، بانک‌ها مکلف به بازپرداخت اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار نیستند، اما می‌توانند این سپرده‌ها را تعهد یا بیمه کنند.

الف- بزنگاه‌های شرعی سپرده سرمایه‌گذاری

- در این قرارداد مشتری نباید به نیت قرض‌الحسنه پول خود را در بانک سپرده‌گذاری کند، بلکه باید به بانک وکالت بدهد تا به‌عنوان وکیل سپرده‌گذار در فعالیت‌های اقتصادی سرمایه‌گذاری کند. بنابراین اگر به نیت قرض باشد، سود حاصله ربا بوده و حرام خواهد بود.
- در این قرارداد باید مدت زمان سرمایه‌گذاری، میزان و نحوه تقسیم سود مشخص شود و در صورتی که در این موارد ابهامی وجود داشته باشد، موجب بطلان قرارداد می‌شود.
- تضمین سود علی‌الحساب از نظر شرعی اشکال دارد و در صورتی که در ضمن قرارداد شرط شود، موجب بطلان قرارداد خواهد شد.
- ملاک تقسیم سود در سپرده‌های سرمایه‌گذاری، سود محقق شده است، نه سود علی‌الحساب بنابراین، اگر بانک سود قطعی را محاسبه نکند و فقط به پرداخت سود علی‌الحساب اکتفا کند، از نظر شرعی صحیح نیست.
- بانک باید در به‌کارگیری این سپرده‌ها، با رعایت ضوابط قانونی، همواره غبطه و مصلحت سپرده‌گذاران را رعایت کرده و از تخصیص آن‌ها در فعالیت‌های اقتصادی زیان‌ده یا غیرسودآور پرهیز کند.

ب- نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست سپرده سرمایه‌گذاری

نمونه سؤالات مربوط به چک‌لیست حساب‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار جهت ارزیابی عملکرد شعبه به‌صورت زیر خواهد بود:

۱- آیا متصدی بانک به‌سپرده‌گذار نسبت به‌ماهیت وکالت در سرمایه‌گذاری بودن قرارداد توضیح کافی ارایه می‌دهد؟

۲- آیا نرخ سود علی‌الحساب پرداختی به سپرده‌های بانک، با نرخ‌های اعلامی بانک مرکزی مطابقت دارد؟

۳- آیا در پایان سال مالی بانک، مابه‌التفاوت سود علی‌الحساب با سود قطعی محاسبه و پرداخت می‌شود؟

ج- سپرده‌های امتیازی

براساس ماده ۶ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند به‌منظور جذب و تجهیز سپرده‌های قرض‌الحسنه از برخی روش‌های تشویقی استفاده کنند که اعطای حق‌تقدم به سپرده‌گذاران برای استفاده از تسهیلات اعطایی بانکی یکی از آن‌هاست. بر این اساس، بانک‌ها سپرده‌های امتیازی را به این صورت طراحی کرده‌اند که مشتریان منابعی را تحت عنوان سپرده قرض‌الحسنه نزد بانک سپرده‌گذاری می‌کنند تا صرف پرداخت وام قرض‌الحسنه به دیگران شود و در عین حال، متناسب با مدت و مبلغ سپرده‌گذاری، بتواند از بانک، وام قرض‌الحسنه دریافت کند.

پیش‌تر اشاره شد که اگر برای قرض‌دهنده (سپرده‌گذار) امتیاز ویژه‌ای همچون امتیاز اعطای وام در متن قرارداد در نظر گرفته شود، این امتیاز، زیاده حکمی بوده و ربا خواهد بود. از این‌رو، در سپرده‌های امتیازی، بانک هیچ تعهدی را در متن قرارداد مبنی بر پرداخت وام قرض‌الحسنه نمی‌دهد، اما در عمل چنین روالی را در پیش می‌گیرد. بنابراین، در این نوع سپرده‌ها، هیچ نوع تعهد قراردادی (حقوقی)، نه به‌صورت صریح و نه به‌صورت ضمنی، نسبت به‌سپرده‌گذاران وجود ندارد. بر این اساس، نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست مربوط به سپرده‌های امتیازی به‌صورت زیر است:

۱- آیا در متن قرارداد سپرده‌های امتیازی -یا هر عنوان دیگر- سویه‌های قرض به‌شرط قرض وجود دارد؟

۲- آیا در تبلیغات محیطی یا محتواهای رسانه‌ای مربوط به عملیات بانکی، سویه‌های قرض به‌شرط قرض وجود دارد؟

۳- آیا متصدی بانک به سپرده‌گذار نسبت به ماهیت قرارداد و عدم تعهد بانک به اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه توضیح کافی ارایه می‌دهد؟

۴- آیا از مبلغ تسهیلات قرض‌الحسنه، مبلغی برای پرداخت در آخرین قسط مسدود می‌شود؟

۵- آیا در سپرده‌های امتیازی که سپرده آن از نوع سرمایه‌گذاری است، در صورت انصراف مشتری از اخذ تسهیلات، مابه‌التفاوت سود علی‌الحساب پرداخت می‌شود؟

۶- در سپرده امتیازی از نوع سرمایه‌گذاری آیا مبلغ سپرده از طریق مسدود کردن بخشی از تسهیلات اعطایی تأمین می‌شود؟

۳- تسهیلات قرض‌الحسنه

براساس ماده ۱۴ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها موظفند بخشی از منابع خود را از طریق قرض‌الحسنه به‌متقاضیان اختصاص دهند.[1] بر این اساس، تسهیلات قرض‌الحسنه، قراردادی است که به‌موجب آن، مؤسسه یا بانک با اهداف خیرخواهانه مبلغ معینی را به متقاضی قرض می‌دهد و طی اقساط معین، مبلغ مزبور را دریافت می‌کند. علاوه بر این، جهت پوشش هزینه‌های عملیاتی قرض، مبلغی را به‌عنوان کارمزد دریافت می‌کند.

الف- بزنگاه‌های شرعی تسهیلات قرض‌الحسنه (وام)

مهم‌ترین چالش شرعی تسهیلات قرض‌الحسنه، عدم محاسبه واقعی کارمزد است. براساس فتوای فقهای معظم، در صورتی که پرداخت قرض برای قرض‌دهنده، هزینه‌هایی در پی داشته باشد، می‌تواند این هزینه‌ها را از قرض‌گیرنده بگیرد و اخذ این هزینه‌ها از قرض‌گیرنده، مصداق ربا نخواهد

[1] https://rc.majlis.ir/fa/law/show/90388

بود. (امام خمینی: ۱۴۲۲ ق.، ج. ۲، ص. ۲۹۷) بنابراین، بانک‌ها می‌توانند هزینه‌های آشکار شده اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه را بر مجموعه گیرندگان قرض‌الحسنه سرشکن کرده و به‌صورت درصدی از مانده تسهیلات قرض‌الحسنه، به‌عنوان کارمزد از آنان دریافت کنند. اما برخی از بانک‌ها نرخ مزبور را رعایت نمی‌کنند.

ب- نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست تسهیلات قرض‌الحسنه

- آیا کارمزد وام براساس نرخ اعلامی بانک مرکزی محاسبه و دریافت می‌شود؟
- آیا در تخصیص وام قرض‌الحسنه، اولویت‌های مصرح در قانون (نیازمندان و ...) رعایت می‌شود؟
- آیا به‌لحاظ نرم‌افزاری، امهال تسهیلات معوق، براساس قراردادهای شرعی انجام می‌گیرد یا نه؟
- آیا در تخصیص وام قرض‌الحسنه، عدالت توزیعی نسبت به انواع مشتریان رعایت می‌شود؟ (عدم تخصیص وام قرض‌الحسنه به‌قشر خاص مانند پرسنل بانک).

٤- تسهیلات فروش اقساطی

براساس مواد ۱۰، ۱۱ و ۱۳ قانون عملیات بانکداری بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲)، بانک‌ها می‌توانند به‌منظور ایجاد تسهیلات لازم برای استفاده در امور تولیدی و خدماتی، کالاهای زیر را تهیه و از طریق فروش اقساطی در اختیار متقاضیان قرار دهند.

- مواد اولیه و لوازم یدکی؛
- اموال منقول نظیر وسایل، ماشین‌آلات و تأسیسات؛
- مسکن.

روش کار بانک‌ها در فروش اقساطی به این صورت است که مشتری تقاضای خود را به کالای مشخص با بیان نوع و مقدار و معرفی تولیدکننده یا فروشنده اظهار داشته، متعهد می‌شود که در صورت فراهم کردن بانک، آن را از بانک خریداری کند. بانک نیز با بررسی تقاضا، کالای مورد نظر را خریداری کرده، با احتساب سود بانک، متناسب با مدت بازپرداخت، به‌صورت اقساطی به‌مشتری می‌فروشد. این شیوه از فروش اقساطی، از نظر شرعی صحیح است اما به‌لحاظ عملیاتی، روش بانک‌ها بدین‌گونه است که مشتری پیش‌فاکتور کالاهایی که قصد خرید آن‌ها را دارد، نزد بانک آورده و بانک مبلغ نقدی آن‌ها را در قالب تسهیلات فروش اقساطی به وی می‌پردازد تا این کالاها را ابتدا به وکالت از بانک، به‌صورت نقدی برای بانک خریداری کرده و سپس به وکالت از بانک، به‌صورت اقساطی به خودش به قیمت بالاتر بفروشد. این شکل از فروش اقساطی اگر چه برای بانک آسان‌تر است، اما با چالش‌های شرعی روبه‌روست.

الف- بزنگاه‌های شرعی تسهیلات فروش اقساطی

۱- تسهیلات فروش اقساطی را برای مشتریانی که به پول نقد نیاز دارند نمی‌توان اعطا کرد. به‌عبارتی، فروش اقساطی، روشی برای تأمین نقدینگی نیست. بنابراین، به موضوعاتی مانند تسویه بدهی، رهن منزل، پرداخت مهریه، سپرده سرمایه‌گذاری و ... نباید تسهیلات فروش اقساطی اعطا کرد.

۲- اگر مشتری قبل از اخذ تسهیلات و به امید اینکه تسهیلات را از بانک دریافت خواهد کرد، کالا را به‌نیت خود خریداری کرده باشد و از این بابت بدهکار شده باشد، نمی‌توان آن کالا را موضوع فروش اقساطی محسوب کرد. زیرا در این صورت، بانک کالایی به او نمی‌فروشد بلکه به او پول می‌دهد تا بدهی خود را تصفیه کند و سودی که بانک بابت این تسهیلات اخذ خواهد کرد، سود فروش اقساطی نیست، بلکه رباست.

۳- اگر به هر علتی، معامله‌ای صورت نگیرد یا با فاکتور غیرواقعی صرف، معامله صوری انجام شود، قرارداد فروش اقساطی صورت نگرفته است. در نتیجه، اولاً مشتری حق تصرف در پول متعلف به بانک را ندارد. ثانیاً، در صورت تصرف، اضافه مبلغی که به‌صورت سود به بانک می‌پردازد، حکم ربا را دارد و کسانی که در این امر راهنمایی یا معاونت داشته باشند، در گناه ربای آن شریکند.

۴- افزودن تعداد اقساط یا کاهش مبلغ تسهیلات بیع نسیه که باعث افزایش مبلغ بدهی می‌شود، جایز نیست. زیرا در همه این حالت‌ها، ربای جاهلی پدید می‌آید و زیاده دریافتی حرام است. به‌همین دلیل، مطابق قانون در تسهیلات فروش اقساطی، تمدید سررسید قرارداد مجاز نبوده و اقساط مقرر می‌بایست طبق قرارداد وصول شود.

۵- جهت تسویه معوقات مشتری نمی‌توان از قرارداد فروش اقساطی استفاده کرد. به این صورت که بانک به مشتری تسهیلات فروش اقساطی جدید اعطا کند و مبلغ تسهیلات را جهت تسویه تسهیلات معوقات بردارد. زیرا با مبلغ تسهیلات جدید، کالایی به مشتری فروخته نشده است. بنابراین، سودهایی که از این بابت دریافت می‌کند حکم ربا را خواهد داشت.

۶- مشتری موظف است از زمان اعطای تسهیلات حداکثر تا یک ماه، نسبت به خرید موضوع قرارداد اقدام کند و در صورتی که بیشتر از یک ماه طول بکشد، در این صورت سودی که در قسط اول به بانک می‌دهد از نظر شرعی ایراد دارد.

ب- نمونه‌ای از سؤالات چک‌لیست تسهیلات فروش اقساطی

- آیا موضوع قرارداد، خرید کالا بوده یا بدهی و نیازهای دیگر مد نظر است؟
- آیا از این قرارداد برای تسویه معوقات قبلی استفاده شده است؟

– آیا مشتری از مفاد قرارداد کاملاً آگاه شده است؟
– آیا احراز شده که فاکتورها صوری نباشد؟
– آیا فاکتورهای ارایه شده، ماهیتاً «پیش‌فاکتور» هستند یا اینکه خرید کالا از قبل انجام گرفته است؟
– آیا مشتری خرید و فروش وکالتی را به‌درستی انجام داده است یا نه؟
– آیا همه مبلغ تسهیلات برای مشتری قابل وصول است یا بخشی از آن مسدود می‌شود؟

۵- تسهیلات مرابحه‌ای

عقد مرابحه براساس ماده ۹۸ قانون برنامه پنجم توسعه، به‌فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا اضافه شد. قرارداد مرابحه[۱] همان شیوه دوم اعطای تسهیلات فروش اقساطی است با این تفاوت که فروش کالا از طرف بانک به روش کارت خرید است. در این شیوه، دیگر از مشتری فاکتوری خواسته نمی‌شود، بلکه بانک با اعطای کارت خرید تا سقف اعتبار مشخص، به گیرنده کارت وکالت می‌دهد تا با اعتبار این کارت، هر کالایی که خواست، ابتدا به وکالت از بانک برای بانک خریداری کرده و سپس با اضافه کردن درصد معینی سود، به‌صورت اقساطی به‌خودش بفروشد.

الف- بزنگاه‌های شرعی تسهیلات مرابحه

به جهت شباهت حداکثری که تسهیلات مرابحه بانکی به تسهیلات فروش اقساطی دارد، همه مطالبی که در مورد آن تسهیلات بیان شد برای تسهیلات مرابحه نیز به‌کار می‌رود و نیاز به تکرار نیست. نکته قابل تذکر این‌که با توجه به ماهیت کارت خرید مرابحه، اگر تسهیلات‌گیرنده به‌جای خرید کالا، وجه نقد آن را از فروشگاه دریافت کند، سود پرداختی به بانک بابت این تسهیلات ربوی خواهد بود.

ب- نمونه سؤال چک‌لیست تسهیلات مرابحه

سؤال چک‌لیست تسهیلات مرابحه علاوه بر آنچه در فروش اقساطی گفته شد، این است: آیا به لحاظ نرم‌افزاری، محدودیتی در کارت‌ها برای انتقال یا دریافت وجه و منحصر شدن آن برای خرید در نظر گرفته شده است؟

٦- تسهیلات اجاره به‌شرط تملیک

براساس ماده ۱۰ و ۱۲ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند واحدهای مسکونی ارزان قیمت یا سایر اموال منقول و غیرمنقول (قابل اجاره) را تهیه یا خریداری کرده و در قالب تسهیلات اجاره به‌شرط تملیک، به‌مشتری واگذار کنند.

---

[۱] عقد مرابحه یکی از انواع بیع است که در آن فروشنده، قیمت تمام شده کالا اعم از قیمت خرید، هزینه‌های حمل و نقل و نگهداری و سایر هزینه‌های مربوط را به‌اطلاع مشتری می‌رساند، سپس با افزودن مبلغ یا درصدی اضافی به‌عنوان سود، به‌خریدار می‌فروشد.

الف- بزنگاه‌های تسهیلات اجاره به‌شرط تملیک

- موضوع اجاره باید جزء کالاهای بادوام باشد و عمر مفیدش کمتر از مدت تسهیلات نباشد.
- موضوع اجاره در تملک بانک باشد و اجاره به‌صورت واقعی (غیرصوری) باشد.

ب- نمونه سؤالات چک‌لیست تسهیلات اجاره به‌شرط تملیک

- آیا موضوعی که بابت آن تسهیلات پرداخت شده، جزء کالاهای بادوام است؟
- آیا مدت قرارداد متناسب با عمر مفید مورد اجاره هست؟
- آیا اسناد و مدارک مالکیت مورد اجاره در پرونده موجود است؟

۷- تسهیلات جعاله

براساس ماده ۱۶ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند به‌منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش امور تولیدی، بازرگانی و خدماتی مبادرت به پرداخت تسهیلات جعاله کنند. بر این اساس، جعاله بانکی، قراردادی است که به‌موجب آن، متقاضی تسهیلات به‌عنوان «جاعل»، متعهد می‌شود در قبال انجام دادن کار یا خدمتی معین که بانک به‌عنوان «عامل» برای وی انجام می‌دهد، اجرت معینی را به‌عنوان «جعل» به‌صورت اقساطی به‌بانک بپردازد.

مطابق دستورالعمل‌های مربوط برای این تسهیلات، دو جعاله محقق می‌شود: در جعاله اولیه، مشتری به‌عنوان جاعل متعهد می‌شود در قبال خدمت معینی که بانک به‌عنوان عامل برای وی انجام می‌دهد، اجرت (جعل) معینی را به‌صورت نسیه بپردازد. سپس، بانک جعاله ثانویه‌ای را با یک عامل ثانوی منعقد می‌کند و اجرت وی را نقداً پرداخت می‌کند تا او از طرف بانک، خدمت مشخص شده به مشتری (تسهیلات‌گیرنده) ارایه کند و بانک بر فرایند کار نظارت می‌کند. اما شیوه رایج بانک‌ها در حال حاضر چنین است که بانک پس از انعقاد قرارداد جعاله با متقاضی تسهیلات به‌صورت اقساطی، به وی این وکالت را می‌دهد که از طرف بانک، جعاله دوم را میان بانک و عامل ثانوی منعقد کند.

الف- بزنگاه‌های شرعی تسهیلات جعاله

- تسهیلات واقعاً برای دریافت خدمات باشد، نه خرید کالا یا تصفیه دیون.
- ارزیابی درستی درباره میزان هزینه‌ها صورت گرفته باشد و همه مبلغ تسهیلات در مورد خودش مصرف شود.
- عملیات اجرایی جعاله دوم (جعاله وکالتی میان بانک و ارایه‌کننده خدمات)، واقعاً انجام گیرد و بانک بر عملکرد عامل ثانوی نظارت داشته باشد.

ب- نمونه سؤالات چک‌لیست تسهیلات جعاله

– آیا موضوع قرارداد ارایه خدمت است؟
– آیا مدت قرارداد متناسب با زمان ارایه خدمت است یا نه؟
– آیا نسبت به هزینه‌های انجام دادن کار، کارشناسی انجام گرفته است؟
– آیا مشتری نسبت به‌شیوه اجرایی تسهیلات توجیه شده است؟
– آیا بانک نسبت به‌عملکرد عامل ثانوی نظارت دارد؟

۸- تسهیلات سلف

براساس بند ب ماده ۱۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند به‌منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی، آن قسم از تولیدات این واحدها را که سهل‌البیع باشد، بنا به درخواست آن‌ها پیش‌خرید کنند. براساس بند الف ماده ۴۳ دستورالعمل تسهیلات اعطایی بانکی، کالای پیش‌خرید شده باید توسط خود تسهیلات‌گیرنده تولید شده باشد. بنابراین، تنها به بنگاه‌هایی که دایر بوده و مشغول تولید هستند، امکان پرداخت تسهیلات سلف وجود دارد. همچنین، براساس ماده ۴۲ این دستورالعمل، فروش محصولات تولیدی پیش‌خرید شده قبل از سررسید تحویل توسط بانک ممنوع است، مگر اینکه مبیع قبل از سررسید به‌بانک تحویل شده باشد.

قرارداد سلف در مواردی به‌کار می‌رود که تولیدکننده‌ای در جریان تولید کالا یا فرآورده، دچار کمبود سرمایه در گردش شود و بخواهد برای تأمین نیاز خود به منابع آزاد، بخشی از محصول خود را به بانک پیش فروش کند. بانک هنگام سررسید، محصول تولید شده را باید از تولیدکننده تحویل گرفته و در بازار آزاد به قیمت بازاری به‌فروش برساند. اما معمولاً در قراردادهای سلف بانکی، بانک خود را وارد عملیات فروش کالا نمی‌کند، بلکه به تولیدکننده (فروشنده سلف) وکالت داده می‌شود هنگام سررسید، کالای تولید شده را به وکالت از بانک فروخته و با بانک تسویه نقدی کند. مابه‌التفاوت قیمت خرید و فروش، سود بانک را تشکیل می‌دهد.

الف- بزنگاه‌های شرعی تسهیلات سلف

– به الزام قانون، تسهیلات‌گیرنده باید تولیدکننده موضوع قرارداد باشد.[۱]
– نوع، مقدار، اوصاف و ویژگی‌های موضوع سلف باید به‌صورت کامل و دقیق مشخص شود.
– در قرارداد سلف باید زمان و مکان تحویل کالا به‌صورت دقیق مشخص شود و هرگونه ابهام در این مورد موجب بطلان قرارداد می‌شود.

[۱] این‌که پیش‌فروش‌کننده لزوماً تولیدکننده باشد، لزوم شرعی ندارد، بلکه یک الزام قانونی است.

– خریدار (بانک) نمی‌تواند کالایی را که به سلف خریده قبل از سررسید بفروشد، مگر اینکه زودتر از موعد مقرر تحویل گرفته باشد.

ب- نمونه سؤالات چک‌لیست تسهیلات سلف

– آیا تسهیلات‌گیرنده خودش تولیدکننده است؟

– آیا در متن قرارداد، مشخصات لازم نوع، مقدار، اوصاف و ویژگی‌های موضوع سلف و زمان و مکان تحویل یا کیفیت تسویه آن درج شده است؟

۹- تسهیلات خرید دین

یکی دیگر از قراردادهایی که برای مشتریان، منابع آزاد[۱] ایجاد می‌کند، قرارداد خرید دین است. خرید دین، قرارداد بیعی است که به‌موجب آن، بانک، اسناد تجاری ناشی از معامله واقعی و مدت‌دار متقاضی را به‌صورت نقد و به‌مبلغی کمتر از مبلغ اسمی آن، طبق آیین‌نامه بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران خریداری می‌کند.

تنزیل اسناد تجاری تنها در صورتی جایز است که این اسناد ناشی از یک طلب (دین) واقعی باشند. بنابراین، بانک‌ها بایستی بر حقیقی بودن اسناد تجاری اطمینان پیدا کنند.

ب- بزنگاه‌های شرعی قرارداد خرید دین

– مهم‌ترین آسیب قرارداد خرید دین، صوری بودن سند تجاری است. بانک باید توجه لازم در این زمینه را داشته باشد تا اسناد ناشی از معامله واقعی را تنزیل کند و مدارک کافی مبنی بر واقعی بودن سند را اخذ و از تنزیل اسناد صوری و دوستانه اجتناب کند.

– بانک نمی‌تواند اسناد سررسید شده را تنزیل کند، بلکه باید اسناد تجاری مدت‌دار باشد و هنوز سررسید نشده باشد.

– از نظر قانون، بانک‌ها فقط اسناد تجاری ناشی از معامله را می‌توانند تنزیل کنند که این محدودیت باعث می‌شود مشتریان جهت تأمین نقدینگی خود به دریافت تسهیلات دیگری اقدام کنند که از نظر شرعی با نیاز آن‌ها سازگار نیست. اما از نظر شرعی، خرید دین محدود به دین‌های مربوط به

---

[۱] منظور از منابع آزاد، وجوهی است که اختیار آن‌ها کاملاً در دست مشتری است و او می‌تواند هر کاری با آن انجام دهد. در مقابل منابع آزاد، منابع اذنی قرار دارد که نحوه مصرف آن‌ها محدود به موردی است که در توافق میان بانک و مشتری اعتبار شده است. مثلاً، وجوهی که در قالب قرارداد جعاله در اختیار مشتری قرار می‌گیرد تنها برای استفاده در خدماتی است که مشتری درخواست کرده است. بنابراین، مشتری حق ندارد این وجوه را در جای دیگری مورد استفاده قرار دهد. قراردادهایی که برای مشتری، منابع آزاد ایجاد می‌کنند، در مواردی که مشتری به‌دنبال تصفیه بدهی‌های قبلی خود است یا به‌دنبال سرمایه در گردش است، گزینه‌های مناسبی هستند. در میان عقود مبادله‌ای، قرارداد سلف و قرارداد خرید دین برای مشتری منابع آزاد ایجاد می‌کنند.

معامله نیست، بلکه دین‌های ناشی از غیرمعاملات نیز قابل تنزیل است مانند دین‌های ناشی از قرض، خسارت، مهریه و ... بر این اساس، نمونه سؤالات چک‌لیست مربوط به این نوع تسهیلات به‌صورت زیر ارایه می‌شود:

– آیا مستنداتی مبنی بر واقعی بودن اسناد تجاری تنزیل‌شده وجود دارد؟

– آیا فرم مخصوص گواهی انجام دادن معامله تجاری در پرونده موجود است یا نه؟

۱۰- تسهیلات مشارکت مدنی

براساس ماده ۷ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند به‌منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش فعالیت بخش‌های مختلف تولیدی و بازرگانی و خدماتی، قسمتی از سرمایه یا منابع مورد نیاز این بخش‌ها را به‌صورت مشارکت تأمین کنند. بنابراین، مشارکت مدنی، قراردادی است که به‌موجب آن، بانک و اشخاص حقیقی و حقوقی، سرمایه‌های نقدی یا غیرنقدی خود را به‌صورت مشاع به‌هم می‌آمیزند و با این سرمایه مشترک در مدت معین به فعالیت اقتصادی شرعی و قانونی در زمینه‌های مختلف اقدام کرده و منافع حاصله را به نسبتی که در قرارداد معین شده، بین بانک و شریک تقسیم می‌کنند.

تسهیلات مشارکت مدنی، همان «عقدالشرکه» مصطلح در فقه است. سود دقیق این تسهیلات در ابتدای قرارداد مشخص نیست، بلکه پس از فعالیت اقتصادی و ارزیابی هزینه‌ها و درآمدها معین می‌شود. با این حال، در ابتدای قرارداد، پس از ارزیابی پروژه، درصدی به‌عنوان سود انتظاری تعیین می‌شود. سود انتظاری، تنها جهت تصمیم‌گیری بانک برای ورود یا عدم ورود به این مشارکت اعلام می‌شود و معیار شرعی تسویه قرارداد، سود محقق‌شده است.

الف- بزنگاه‌های شرعی تسهیلات مشارکت مدنی

– بانک بدون ارزیابی دقیق پروژه، سود انتظاری اعلام شده را مبنای پرداخت تسهیلات قرار دهد.

– سهم‌الشرکه مشتری، به‌درستی ارزشگذاری نشده باشد.

– پروژه‌ای واقعاً انجام نگیرد و پرداخت تسهیلات در مقابل یک پروژه صوری باشد.

– سود محقق شده، محاسبه نشود و سود انتظاری مبنای بازپرداخت تسهیلات قرار گیرد.

– مشتری، سود محقق شده را کمتر از مقدار واقعی آن اعلام کند.

ب- نمونه سؤالات چک‌لیست تسهیلات مشارکت مدنی

– آیا قبل از انعقاد قرارداد، واقعی بودن موضوع مشارکت و توجیه اقتصادی آن در قالب «طرح توجیهی» احراز شده است؟

– آیا قبل از پرداخت تسهیلات، آورده (سهم‌الشرکه) شریک واریز یا تقویم شده است؟

- آیا نرخ سود انتظاری موضوع مشارکت متناسب با طرح توجیهی تعیین شده است؟
- آیا حساب مشترک برای واریز وجوه سهم‌الشرکه افتتاح شده است؟
- آیا مراحل پرداخت از محل حساب مشترک براساس گزارش بازدید مراحل پیشرفت پروژه در موضوع مشارکت انجام شده است؟
- آیا قبل از تمدید دوره مشارکت، بازدید از موضوع مشارکت انجام و مستندات لازم دریافت شده است؟ (قابلیت و نحوه صحیح تمدید)
- آیا در پایان مدت قرارداد نسبت به تقویم یا ارزیابی سود محقق شده اقدامی صورت می‌گیرد یا نه؟
- آیا نظارتی بر انجام دادن پروژه وجود داشته است یا نه؟
- آیا بانک نیروی متخصص مرتبط با پروژه دارد؟

۱۱- تسهیلات مضاربه

ماده ۹ قانون عملیات بانکی بدون ربا به بانک‌ها اجازه می‌دهد به‌منظور ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش امور بازرگانی در چهارچوب سیاست‌های بازرگانی دولت، منابع مالی لازم را براساس قرارداد مضاربه با اولویت دادن به تعاونی‌های قانونی، در اختیار مشتریان قرار دهند. در تبصره همین ماده آمده است: بانک‌ها در امر واردات مجاز به مضاربه با بخش خصوصی نیستند.

مضاربه، عقدی است که براساس آن، بانک به‌عنوان مضارب، تأمین‌کننده سرمایه نقدی جهت تجارت بوده و مشتری به‌عنوان عامل، عهده‌دار انجام دادن کلیه امور مربوط به تجارت است. سود حاصل از انجام دادن معامله مورد نظر، در پایان کار و براساس توافق اولیه، بین بانک و عامل تقسیم می‌شود. در مضاربه نیز همچون مشارکت مدنی، سود دقیق تسهیلات در ابتدای قرارداد مشخص نیست و سود قطعی در انتهای مدت قرارداد و پس از ارزیابی هزینه‌ها و درآمدها معین می‌شود. با این حال، بانک برای تصمیم‌گیری درباره ورود به این قرارداد، نیازمند ارزیابی اولیه از میزان سوددهی تجارت است که به‌عنوان سود انتظاری توسط گیرنده تسهیلات اعلام می‌شود.

الف- بزنگاه‌های شرعی تسهیلات مضاربه

- سرمایه در مضاربه، نقدی است و سرمایه غیرنقدی نمی‌تواند موضوع مضاربه قرار گیرد.
- موضوع مضاربه فقط تجارت و بازرگانی است و برای امور اقتصادی غیرتجاری نمی‌توان از قرارداد مضاربه استفاده کرد.
- در قرارداد مضاربه باید نسبت تقسیم سود مشخص شده باشد.
- معیار تسویه قرارداد، سود محقق شده است، نه سود انتظاری.

ب- نمونه سؤالات چک‌لیست تسهیلات مضاربه

- آیا قبل از انعقاد قرارداد، تجاری بودن موضوع مضاربه و توجیه اقتصادی آن در قالب «طرح توجیهی» احراز شده است؟
- آیا نرخ سود انتظاری موضوع مضاربه متناسب با طرح توجیهی تعیین شده است؟
- آیا مستندات کافی درباره هزینه‌های انجام شده از عامل اخذ می‌شود؟
- آیا بانک بر انجام دادن واقعی مضاربه نظارت دارد؟

پیوست: نمونه‌ای از چک‌لیست‌های نظارت شرعی

جدول زیر نمونه‌ای از چک‌لیست مربوط به نظارت شرعی است.

نکات اختصاصی در پرونده‌های فروش اقساطی/تعداد تسهیلات پرداخت‌شده در شش‌ماه اخیر						
ردیف	**سؤالات**	**بلی**	**خیر**	**ناقص**	**امتیاز این عملکرد**	**توضیحات (در صورت نیاز)**
۱	آیا موضوع قرارداد، خرید کالا بوده یا بدهی و نیازهای دیگر مد نظر است؟					
۲	آیا از این قرارداد برای تسویه‌ی معوقات قبلی استفاده شده است یا نه؟					
۳	آیا مشتری از مفاد قرارداد کاملاً آگاه شده است؟					
۴	آیا احراز شده که فاکتورها صوری نباشد؟					
۵	آیا فاکتورهای ارایه‌شده، ماهیتاً «پیش‌فاکتور» هستند یا اینکه خرید کالا از قبل انجام گرفته است؟					

منابع و مآخذ

1- Khomeini, R. (2001 AD/ 1422 AH). Esteftaat. Fifth Published, ***Islamic Publications Office***, Qom (in Persian)

3- Shahnazi, R., Panahi, M. (2016). Measuring the formalization of the lending in Iranian banking Case Study: Shiraz Mellat Bank. ***Journal of Islamic Economics and Banking***, 5 (16), 175-202 (in Persian)
4- Kolini, Mohammed Ibn Yaqub (1987 AD/ 1407 AH). Al-Kafi. Dar aL-Kotob al-Eslamieh, Tehran (in Arabic)
5- Meisami, H., Musavian, S. A., Abdollahi, M. & Amrollahi, H. (2012). Comparison and Analysis of the Experience of Sharia Supervision for Islamic Banking in other Countries: Lessons for Iran. ***Islamic Economic Studies Bi-quarterly Journal***, 4(2), 53-91 (in Persian)
6- Nazarpour, M. N., Mousaviyan S. A., Khazaei, A. (2016). Islamic banking. First Edition, Samt Publications, Tehran (in Persian)